

Violetta Jaros

O języku *Historji o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim* Mikołaja z Wilkowiecka (fonetyka i fleksja)

Historja o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim autorstwa zakonnika częstochowskiego Mikołaja z Wilkowiecka należy bezsprzecznie do najlepszych i najbardziej chyba znanych staropolskich misterii pasyjnych¹. Misterium składa się z sześciu części poprzedzonych mową Prologusa, stanowiącą niejako zapowiedź i „streszczenie” przedstawianych na scenie wydarzeń. A sama przedstawiana historia rozpoczyna się od sceny, w której arcykapłani żydowscy proszą Piłata o straż przy grobie Jezusa i ustawiają strażników na warcie (część pierwsza). Niewiasty naradzają się, by „pomazać” ciało Mistrza i w tym celu wybierają się najpierw do apteki Rubena, aby zakupić niezbędne olejki i maści (część druga). Tuż po tej scenie ma miejsce samo zmartwychwstanie Chrystusa: przerażeni strażnicy biegną do biskupów, opowiadają o wszystkim, co widzieli, a ci po radzie przekupują ich, by głosili wśród ludu fałszywą wersję wydarzeń — ciało Jezusa ukradli jego zwolennicy (część trzecia). Chrystus zstępuje do piekła, wyzwala dusze proroków i patriarchów, a samego Lucypera wiąże u słupa; chce też odwiedzić swą Matkę (część czwarta). Niewiasty odnajdują pusty grób, rozmawiają z dwoma Aniołami, zaś pozostającej w tyle Magdalenie ukazuje się Jezus w przebraniu ogrodnika, który następnie odwiedza Piotra (część piąta). Niewiasty opowiadają uczniom o pustym grobie, a wnet Jezus w „pielgrzymkiej osobie” ukazuje się Łukaszowi i Kleofasowi w drodze do Emaus — w gospodzie łamie chleb, je z nimi pieczoną rybę. Po ośmiu dniach odwiedza apostołów i każe Tomaszowi dotykać swoich ran (część szósta).

Każda ze scen obejmuje fragment ewangelii czytanej przez Prologa-Ewangelistę jako ilustrację wydarzeń prezentowanych na scenie. Często czytaniu towarzyszy śpiew chóru. Jak zauważa J. Okoń Mikołaj z Wilkowiecka nie „starzał się o piękno języka czy też kształt wiersza. Nie dostrzegał jakby estetycznej

¹ Por. J. Mikołajtis, *Historia literatury Ziemi Częstochowskiej*, Częstochowa 1982, s. 41 – 45; S. Rospond, *Kościół w dziejach języka polskiego*, Wrocław 1985, s. 167 – 169; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, wyd. VIII, Warszawa 2002, s. 431.

funkcji wypowiedzi. Zadbał natomiast zdecydowanie o wyrazistość i kształt teatralny. Środki, które tu wprowadził, wiązały przede wszystkim tekst na scenie z językiem mówionym, podkreślały jego naturalność oraz konkretność². Warto więc bliżej przyjrzeć się językowi misterium, który rozpatrywany będzie od strony fonetycznej i fleksyjnej.

Fonetyka

Podstawę wokalizmu staropolskiego stanowiło przeciwstawienie samogłosek jasnych samogłoskom pochylonym.³ W tekście *Historji o chwalebnyim Zmartwychwstaniu Pańskim* w opracowaniu Jana Okonia⁴ w zasadzie samogłoski pochylone nie są zaznaczone, poza nielicznymi wyjątkami, do których należy zaliczyć, zgodne z pierwotną wymową, pochylone *o* w takich wyrazach, jak *stóla* IV s. 48⁵, *nóta* I s. 23, *fórta* IV s. 47, *Maryja Jakóbowa* II s. 27; pochylone *a* wymawiane jak *o* pojawiło się w formach zaimka *každy*⁶, np. *Na koždy rok o tej dobie* Prolog. 44, *Umykaj kożda w czas głowy* I 103, ... *koždy osobno* III s. 36.

Normą języka literackiego w XVI w. było także wielkopolskie rozgraniczenie nosówek *ę* i *ą*. Beznosówkowa wymowa, zwłaszcza dla mieszkańców Małopolski, nie należała do rzadkości. U Mikołaja z Wilkowiecka użycie nosówek *ę* *ą* zgodne jest z ówczesną normą literacką. W wyrazach *miedzy* (jest to prawidłowa forma tegoż przyimka, por. dzisiejsze *miedza*) i *paszczeka*, podobnie jak u Jana Kochanowskiego⁷, odnotowujemy pierwotną formę beznosówkową: *Miedzy wierszykami wszędzie* Prolog. 122, *Do tej twej szpetnej paszczeki* IV 139.

Z innych cech fonetycznych dotyczących systemu wokalicznego omawianego tekstu warto zwrócić uwagę na alternacje samogłoskowe *è // ò*, *è // à* oraz *ę // ą*. Obok form przegłoszonych typu *Piotr* V 93, *ziola* II s. 27, *siostry* V 33 znaleźć można przykłady, w których utrzymało się *e* nieprzegłoszone, np. *Pie-*

² Por. J. Okoń, *Twórca polskiego misterium — Mikołaj z Wilkowiecka*, [w:] *Pisarze staropolscy: Sylwetki*, t. 2, pod red. S. Grzeszczuka, Warszawa 1997, s. 236.

³ Por. S. Urbaniczyk, *Jaką polszczyzną mówił Jan Kochanowski i jego rówieśnicy*, [w:] *O języku poetyckim Jana Kochanowskiego. Wybór artykułów z „Języka Polskiego”*, Kraków 1984, s. 6–7.

⁴ *Historja o chwalebnyim Zmartwychwstaniu Pańskim*, oprac. Jan Okoń, BN seria I nr 201, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971.

⁵ Bezpośrednie przytoczenia z tekstu oznaczane będą w sposób następujący: cyfra rzymska oznaczać będzie część (od I do VI), natomiast cyfra arabska wers; jeżeli cytaty dotyczyć będą didaskaliów lub fragmentów ewangelii czytanej przez Prologa-Ewangelistę: po cyfrze rzymskiej sygnalizującej część misterium, podawana będzie strona, z której pochodzi przytoczenie.

⁶ Według S. Rosponda forma *koždy* w XVI w. uznawana była za dialektyzm. Unikał jej stanowczo Jan Kochanowski, ale zdarzała się u niektórych pisarzy (Rej, Leopolda). Wystrzegano się też tej formy literatura psalterzowo-biblijna. Por. S. Rospond, *Język i artyzm Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961, s. 238.

⁷ Por. S. Rospond, *Język i artyzm...*, s. 246; S. Słoiński, *O języku Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1949, s. 15.

trze V 180, *siestrzyczki* V 9, *siestrzyce* I 1. Ich występowanie w podanych wyrazach tłumaczyć można miękkością spółgłoski *rz* znajdującej się w sąsiedztwie przedniojęzykowych twardych. Również co do oboczności *è // à* odnotować należy formy prawidłowo przegłoszone, np. *obiadu* VI 192, *miasta* II 57, *kwiatkami* Prolog. 42, *niewiasty* II 79, ale i takie, w których pomimo warunków fonetycznych do przegłosu nie doszło, np. *opowiadające* VI 1, *opowiadając* VI s. 96, *powiadają* VI s. 100; choć ten sam czasownik występuje również z *e* przegłoszonym: *powiadać* III 39, *powiadały* VI s. 100. Odnośnie do alternacji samogłosek nosowych w jednym tylko przypadku, a mianowicie czasowniku *siędq* III s. 36, proces przegłosu nie zaszedł.

Po spółgłoskach stwardniałych u Mikołaja z Wilkowiecka pojawia się wszędzie *y* w miejsce pierwotnego **i*, zgodnie z normą staropolską. A oto przykłady z tekstu: *rzeczy* Prolog.1, *uczniowie Pańscy* Wstęp s. 7, *drudzy* I 42, *odstraszy* I 87, *miłośnicy* IV 314, *starszy* IV 74, *nawwyższy kapłani* VI s.100, *inszy stanowie* IV 296.

Zasadniczo w tekście misterium nie odnotowujemy form z rozszerzoną wymową *el el*, poza liczebnikiem nieokreślonym *kielka* IV 297.

W zakresie grup *i,y + N // eN* pojawiają się wyrazy o rozszerzonej wymowie *iN yN*, np. *Powagi też zażywiemy* IV 191, *namówiemy go* III s. 43, *drzwiami zamknionemi* VI s. 112, *Miedzy drugimi zmarłemi* V 54, *Apostołowie z drugimi* Prolog. 30; ale są i takie, w których występuje *iN yN* a współcześnie *eN*, np. *na cmyntarzu* Wstęp s. 6, *Mnimali go być wielkiego* I 40, *Potym...* Prolog. 19.

Dawny sonant *r* jest kontynuowany jako grupa *erz* lub *er*, np. *dopierz* VI 143, *na wierch* IV s. 72, *rozpierzchnąć* IV 169; *cierpiał* VI 109, *wierszykami* Prolog. 122, *pierwej* I 16, *śmiercią* I 39, *twierdzili* I 43, *zawierci* IV 418, *napierszy* IV 54. Jedynie w podtytule utworu spotykamy postać *wirszykami*, a więc grupę *ir*.

Na uwagę zasługują formy *plastr miodu* VI s. 109 i *bochnek chleba* VI 133, których brzmienie fonetyczne zgodne jest z zasadą zaniku jerów słabych, niemniej różni się od współczesnej postaci tych wyrazów.

W zakresie systemu konsonantycznego odnotować należy brak mazurzenia. Widoczne jest natomiast wahanie w użyciu grup *kr* i *chr*. Najwięcej wyrazów występuje ze starą grupą *kr*, np. *Zmartwychwstania Krystowego* Prolog. 10, *Gdy Pana Krysta widzieli* Prolog. 52, *O Krystowym Zmartwychwstaniu* Prolog. 61, *By Pana Krysta mazały* Prolog. 94, *Jacim Krystus* V140. Grupa *chr* pojawiła się tylko trzykrotnie: *By to wszystko Chrystus cierpiał* VI 108, *Iżby tych rzeczy nie miał cierpieć Chrystus* VI s. 103, *Jezu Chryste wszechmogący* IV 264. Co do występowania grup *krz//chrz* stwierdzić należy, że pojawiają się wyrazy tylko ze starą grupą *krz*, np. *A z Kreda krześcijańskiego* IV 7, *I z krześcijańskiego Kreda* IV 4, *człowieku krześcijańskiemu* II 106, *cnotliwy krześcijaninie* II 56, *Krześcijanie mili* Prolog. 3. Nagłosowe grupy *ra-*, *ja-* występują w misterium wyłącznie w takiej postaci, a więc: *radowały się* Prolog. 8, *radość* Prolog. 14,

radowali się Prolog. 20, „*rata*” III 13, *radzić* III s. 43, *racz* IV 119, *raju* IV 123, *rad* IV 407, *rano* VI 88; w *jaskini* V 194, *jabłka* IV 144, *jadł* VI 187. Grupa *chw* pojawia się tylko zgodnie z normą literacką: *chwalebnej* Prolog. 89, *chwała* II 4, *na chwałę* IV 400, *chwytajmy* V 158, *zuchwalcze* VI 245.

W jednym przypadku odnotować należy pierwotne prefiksalne *s-*, a mianowicie w rzeczowniku *smilowanie*: *Smilowania Twego czekam* V 173; poza tym zawsze w przedrostkach i przyimkach występuje *z(e)-*, np. *zbaczyć* V 57, *zgubić* V 89, *Ze Składu apostołskiego* IV 8, *ze sta* II 50, *z sobą* I 58, *z nieba* Prolog. 11, *z niego* IV s. 50, *z nim* III s. 36.

Polszczyzna literacka zachowała jeszcze do końca XVI w. miękkość spółgłosek wargowych. Tak też jest i u Mikołaja z Wilkowiecka, gdzie konsekwentnie miękkość wargowych zaznaczana jest w wygłosie takich wyrazów, jak *chorągiew* V s. 87, *kreń* IV 305, a także w trybie rozkazującym przy czasowniku *nakućmy* II 33. Wargowa miękka *m* na skutek asynchronicznej wymowy występuje w postaci *mń*: *Ulecz, proszę, me sumnienie* V 174.

Imiona własne Adam i Ewa pojawiają się w tekście tylko z protezą spółgłoskową w postaci *j*, a więc *Jadam* IV 53, *Jewka* IV 161, co zgodne jest z normą staropolską. W wyrazach zapożyczonych następuje wymiana *g > j* przed *e*, np. *Ewanjelija, którą będzie czytał Ewanjelista* I s. 15.

Z innych cech fonetycznych odnoszących się do systemu konsonantycznego odnotować należy uproszczenie grupy *dl > ł*: *z garła* IV 306 (obocznie w tekście pojawia się forma *gardł* III 108, a zatem wariant *garła* tłumaczyć należy wymogami rymu do *starła*); twarde *n* w rzeczowniku *lancuch* IV 152; spółgłoskę *ł* w miejsce współcześnie występującego *l* w wyrazie *łśniący*: *Byli oblicza łśniącego* Prolog. 17; palatalne *z* przed spółgłoską miękką w czasowniku *roźlał*: *Boś ty roźlał krew swoją za nas sam* IV 280; podwojone *ł* w przymiotniku *biały* (forma gwarowa): *Odzienia jako śnieg białego* Prolog. 18; spółgłoskę *sz* przed sonorną *l* wymawianą jako *ś*: *Pilatowi ślachetnemu* I 3. Przymiotnik *uczciwy* występuje już to w postaci takiej jak współcześnie, a więc: *ludzie uczciwi* III 102, już to w postaci *uściwy* (na skutek upodobnienia grupy spółgłoskowej *cz > ć*): *Biskupi zacni, uściwi* VI 46. Podobnie rzeczownik *miejsce* raz pojawia się w starym brzmieniu, a więc: *Późcie, mieście oglądajcie* V 64, *Masz wszak mieśca dosyć* IV 99, ale równolegle znajdujemy: *Ledwie mogą ruszyć z miejsca* V 22, ... *Jako stać na swoich miejscach* I s. 15. Rzeczownik *ojciec* występuje w staropolskiej formie *ociec*, np. *Jako mię postał Bóg Ociec sam* VI 199, ale równolegle znaleźć można nowszą postać tego wyrazu z jotą, np. *Ojce święte z nich wybawił* Prolog. 88.

Stara grupa **sr* jest realizowana w tekście misterium przez *śrz*, np. *we śrzodku* VI s. 112, w *pośrzodku* VI 215; natomiast grupa **zr* przez *jrz* lub *jźrz*, np. *obejrzawszy się na Jezusa* V s. 89, *Magdalena obejźrzawszy się* V s. 89.

Osobne zagadnienie stanowią archaiczne postaci niektórych wyrazów. A zatem spotykamy w tekście odpowiednio: *z nieba anjołowie* Prolog. 11, *Toć by go*

nam **dyjabli** da! III 26, nabrawszy **słojków** II s. 35; zaś czasownik **zdyć** – zdejmować występuje w staropolskiej postaci **zyc** – zejmować: *Otóż go już z krzyża **zyc*** I 19, ***zyc**wszy czapkę z głowy* I s. 16; *Bo strach mię **zyc*** III 7. Trzeba zwrócić jeszcze uwagę na archaiczną postać fonetyczną czasownika *lutować*: *Nie **lutyc** swojej prace* II 2 oraz przymiotnika *smętny* i czasownika *smęcić się*: *Nie styskuj Adamie **smętny*** IV 303, *Nie **smęćcie się**, ni bójcie* wy V 47, choć pojawia się w misterium czasownik *smucić się*, w którym pierwotne **męt* — zostało zastąpione przez **mut*⁸: *To **się smucić**, to weselić* V 149. W staropolskiej formie występują w *Historii* czasowniki typu *szyć*, *szczyń*, gdzie nastąpiło upodobnienie przedrostka *s-* do spółgłoski dźwiękowej znajdującej się w nagłosie czasownika podstawowego: *Dzień, jako baczysz, już **szczydł*** VI 122, *W Wielki Piątek na krzyżu **szczyńione*** VI 220. Podobnie w staropolskiej postaci pojawił się rzeczownik odczasownikowy *przyszc*: *Już cię **przyszc*** *Pańskie zjadło!* IV 70. Warto jeszcze wspomnieć o dwójce formy czasownika *pójść* i pokrewnych. Otóż w tekście misterium występują obok siebie formy ściągnięte i nieściągnięte tychże czasowników. A oto przykłady form kontrahowanych: ***Przydźcie** k sobie* V 48, *Już Cię **przyszc*** *Pańskie zjadło* IV 70, *Jedno **pódźmy** co narychlej* V 31, ***Wnidźcie** tam król wiecznej chwały* IV 92, *Nie **przydźcie** go nikt dobywać* I 90. Równolegle występują formy nieściągnięte: ***I pójda** precz* II s. 35, *Niech **przyjda** zwolennicy* I 85, ***Odejda** do stróżów* I s. 20.

Osobno należy omówić formy ściągnięte i nieściągnięte zaimków dzierżawczych typu *mój*, *twój*, *swój*. Jak zauważa S. Rospond⁹ cechą języka literackiego było występowanie licznych form kontrahowanych, powstałych pod wpływem czeskim. Dominowały one zwłaszcza w literaturze psalterzowo-biblijnej. Jednak u Mikołaja z Wilkowiecka znajdziemy i jedno, i drugie w niemalże równych proporcjach, gdyż omawiane zaimki pojawiają się w tekście jako kontrahowane 67 razy, zaś jako niekontrahowane 63 razy. Zaimek *mój* w postaci ściągniętej występuje w misterium w następujących formach: Gen. sg. fem. — *mej* (1)¹⁰: ... *a nie włożę ręki **mej** w bok jego, nie uwierzę* VI s. 112, Gen. sg. masc.- neutr. — *mego* (8), np. *Nie tykaj się **mego** ciała* V 122, Acc. sg. fem. — *mą* (1): *Ufarbowaną przez **mą** krew?* IV 164, Acc. sg. neutr. — *me* (2), np. *Bo otrzymanie zbawienie //Przez **me** święte Zmartwychwstanie* IV 284, Voc. sg. fem. — *ma* (1): *Bądź pozdrowiona, **ma** Matko* IV 465, Acc. pl. męskoos. — *me* (2): *A to macie **me** żołnierze* I 49, Voc. pl. niemęskoos. — *me* (3), np. *Witajcież **me** miłe panie!* II 59; zaś w postaci nieściągniętej: Nom. sg. fem. — *moja* (5), np. *Awo też **moja** moneta* II 47, Gen. sg. masc.- neutr. — *mojego* (8), np. *Do Pana Boga **mojego*** V 130, Gen. sg. fem. — *mojej* (6), np. *Ujmijcież się **mojej** mocnej ręki* IV 326, Acc. sg. fem. — *moję* (3), np. *Wysłuchaj modlitwę **moję*** V 169, Instr. sg. masc.-

⁸ Z. Stieber uważa formę *smutek* za czechizm (Por. tenże, *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, „Pamiętnik Literacki” XLIII 1952, z. 3 – 4, s. 917 – 932).

⁹ Por. S. Rospond, *Język i arcyzm...*, s. 69.

¹⁰ Cyfra w nawiasie oznacza liczbę użycia.

neutr. — *moim* (1): *Oglądajcie w **moim** ciele rany* VI 218, Nom. pl. niemęskoos. — *moje* (1): *Awo też **moje** talary* II 43, Gen. pl. — *moich* (1): *Awo też sto dukatów **moich*** II 41, Acc. pl. niemęskoos. — *moje* (3), np. *Oglądajcie ręce **moje** i nogi* VI s. 108, Voc. pl. niemęskoos. — *moje* (3), np. *Ba, **moje** **mile** siostrzyce!* II 1.

Zaimek *twój* w postaci ściągniętej występuje w tekście w następujących formach: Nom. sg. fem. — *twa* (1): *Gdzie **twa** łaska Krysta położyła?* V 139, Gen. sg. fem. — *twej* (5), np. *Niechaj idę do Matki **Twej*** IV 355, Gen. sg. masc.-neutr. — *twego* (3), np. *Nie lękaj się miłośniku miły, // Z **twego** zaprzęcia ...* V 197, Acc. sg. neutr. — *twe* (4), np. ***Twe**, nieboże, pokolenie* IV 310, Loc. sg. masc.-neutr. — *twym* (4), np. *Tak niechaj będę **napię**wszym // Sławić o Zmartwychwstaniu **Twym*** IV 358, Nom. pl. niemęskoos. — *twe* (1): *Mocniejszy Bóg niż **twe** wrota* IV 83, Instr. pl. — *twymi* (1): *Prosimy cię zostań z nami, // Z **twymi** rozmowami* VI 118; zaś formy nieściągnięte: Nom. sg. fem. — *twoja* (2), np. *Niech się dzieje wola **Twoja*** IV 501, Nom. sg. neutr. — *twoje* (1): *Gdzie jest, **piekło**, **twoje** źródło?* IV 69, Gen. sg. fem. — *twojej* (1): *Iżbych do Matki **Twojej** szedł* IV 379, Acc. sg. fem. — *twoję* (3), np. *Czynilem na nim ofiarę // Na cześć i na chwałę **Twoję*** IV 400, Instr. sg. masc.-neutr. — *twoim* (1): *A za tym **twoim** zaprzęciem* V 188, Nom. pl. niemęskoos. — *twoje* (2), np. *Muszą puścić wrota **twoje*** IV 109, Acc. pl. niemęskoos. — *twoje* (1): *W których chowasz **twoje** łupy!* IV 111.

Zaimek *swój* w postaci ściągniętej występuje w tekście w następujących formach: Gen. sg. fem. — *swej* (3), np. *Nie zapomniał **swej** Matuchny milej* IV 504, Gen. sg. masc.-neutr. — *swego* (9), np. *Jesliś pan, idźże do państwa // Abo do **swego** królestwa* IV 98, Dat. sg. fem. — *swej* (1): *A czyńmy dosyć myśli **swej*** V 32, Dat. sg. masc.-neutr. — *swemu* (3), np. *Mistrzowi **swemu** posłużyć!* V 8, Acc. sg. fem. — *swą* (2), np. *Twego nie tknę — biorę trzodę // **Swą**, którąś uwiódł przez zdradę* IV 228, Acc. sg. neutr. — *swe* (4), np. *Dawam wam **swe** pozdrowienie!* V 155, Instr. sg. fem. — *swą* (1): *Stawię się jej **swą** osobą* IV 444, Instr. sg. masc.-neutr. — *swym* (1): *Potym o ukazowaniu // Pańskim, po **swym** Zmartwychwstaniu* Prolog. 96, Gen.pl. — *swych* (1) *Pan Jezus już powstał z martwych // Podług obietnic **swych*** VI 6, Dat. pl. — *swym* (1): ***Swym** wybranym raj wieczny da* IV 147, Acc. pl. niemęskoos. — *swe* (2), np. *Wziąwszy na kule **swe** nogi* IV 433, Instr. pl. — *swemi* (1): *Z **swemi** zawiąsami* IV 151; zaś w postaci nieściągniętej: Gen. sg. fem. — *swojej* (2), np. *Na znak **swojej** weselości* Prolog. 13, Dat. sg. fem. — *swojej* (2), np. *Nie lutyjmyż **swojej** prace* II 2, Acc. sg. fem. — *swoję* (6), np. *Wierz, a w mój bok rękę **swoję** włoży* VI 258, Acc. sg. neutr. — *swoje* (1): *Pokażmy kochanie **swoje*** II 12, Acc. sg. masc. — *swojego* (1): *Oglądaj syna **swojego*** IV 469, Instr. sg. fem. — *swoją* (2), np. *Iż mocą **swoją** zmartwychwstał* I 33, Gen. pl. — *swoich* (1): *Z grobów **swoich** powstając* Prolog. 27, Acc. pl. niemęskoos. — *swoje* (4), np. *odprawiwszy trzy części **swoje*** Wstęp s. 6, Instr. pl. — *swoimi* (1): *Drzewa **swoimi** pączkami* Prolog. 41, Loc. pl. — *swoich* (1): *...jako stoi na **swoich** miejscach* I s. 15.

Fleksja

Fleksja rzeczowników

Formy fleksyjne rzeczowników występujących w *Historii o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim* w zasadzie zgodne są z rozwojem polszczyzny w XVI w. W Nom. sg. rzeczowniki rodzaju męskiego przybierają końcówkę zerową po zaniku jerów, np. *Wszakże gdzie by nie był dostatek tak wiela person...* Wstęp s. 7, ... *tedy by był ostateczny bład gorszy niżli pierwszy* Prolog. 15, *Wnidzie tam król wiecznej chwały!* IV 14, *Jacim Krystus, Zbawiciel wybrany* VI 217. Podobnie zachowują się rzeczowniki żeńskie spółgłoskowe, np. *Trzecia część będzie o stróżach...* Prolog. 79. W deklinacji żeńskiej samogłoskowej występują w zasadzie dwie końcówki: *-a* (nie ma w tekście różnienia na *a* jasne i *a* pochylone) oraz *-yja* w wyrazach zapożyczonych. A oto przykłady z tekstu: *Zła by to nowina była...* III 63, *Nie na poselstwo ta szatka* IV 422, *Nowa by to historyja // co ty powiadasz, Maryja* VI 25, *I przyszła Maryja Magdalena...* VI 96. Rzeczowniki nijakie w Nom.-Acc.-Voc. sg. w odmianie twardej mają prawidłową końcówkę *-o*, np. *Gdzie jest, piekło, twoje źródło?* IV 69, *Aboć się to święto wściekło?* IV 174; zaś miękkotematowe w tych trzech przypadkach przybierają końcówkę *-e* (<*-e lub *-je*), np. *Wyrozumienie liter...* Wstęp s. 3, *Owa wciórnatko stworzenie // Czuje Pańskie Zmartwychwstanie* Prolog. 51, *Już teraz wasze wzdychanie // I żalosne narzekanie // Wesele się wam obróci* IV 260, *I słońce teraz inaksze* Prolog. 49. Na uwagę zasługują rzeczowniki *pokłona*, *stwora*, które współcześnie należą do paradigmatu męskiego, zaś w tekście *Historii* przybierają końcówki deklinacji żeńskiej, np. *Pokłona nasza staroście...* I 1, *Ani żadna inna stwora* VI 176. Rzeczownik zbiorowy *bracia* u Mikołaja z Wilkowiecka przybiera zakończenia deklinacji żeńskiej miękkotematowej, przy czym zgodnie z normą staropolską odmienia się tylko w liczbie pojedynczej. Końcówki odmiany żeńskiej występowały także przy rzeczownikach *starosta*, *zwadźca* i *zwodźca*.

W Gen. sg. rzeczowników rodzaju męskiego występują obok siebie dwie końcówki: *-u* // *-a*¹¹. Rzeczowniki żywotne przybierają najczęściej końcówkę *-a*, np. *I też człowieka każdego* IV 474, *z Filemona*, *z Pilata*, *z aptekarza mogą być Ojcowie święci...* Wstęp s. 6, *Tego rozbójnika mowie!* IV 216, *dla mistrza* II 95, *od kupca* II 94, *z Dawida* IV 3, *Który jest Filipa świętego* IV 10. Końcówka *-u* obejmuje zasadniczo rzeczowniki nieżywotne typu: *z wierzchu* Prolog. 29, *Czasu onego* Prolog. 9, *u stołu* VI s. 103, *Tego wieczoru świętego?* VI 66, *Podajcie naprzód balsamu* II 77, *Będziemy tam miały chodu // Do samego słońca wschodu* V12. Zaprezentowane tu przykłady zgodne są z normą współczesną co do repartycji końcówek *-a*//*-u*. Z form fleksyjnych odbiegających od

¹¹ Por. J. B o d n a r o w s k a, *Problematyka doboru końcówek -a // -u w dopełniaczu lp. rzeczowników męskich*, „Język Polski” XLII, s. 29 – 49.

normy współczesnej wymienić należy: z *lasa* IV 212, *doma* VI 246, *pokoja* IV 68 jako rym do *twoja* oraz wyrażenie *do szczęta* IV 83 wobec dzisiejszego *do szczętu* najprawdopodobniej uwarunkowane było względami wersyfikacyjnymi i rymem do *wrota*. Rzeczowniki nijakie bezwyjątkowo przybierają w Gen. sg. końcówkę *-a*, np. *Ochłodo serca* *mojego* IV 473, z *piekła* Prolog. 24, *Byli oblicza* *łśniącego* Prolog. 17, *Odzienia* *jako śnieg białego* Prolog. 18, *Do samego słońca* *wschodu* V 12, ... *nie znalazły ciała* *Pana Jezusowego* V s. 81, z *nieba* Prolog. 11, z *garła* IV 306. Rzeczowniki żeńskie spółgłoskowe mają w Gen. sg. prawidłową końcówkę *-i* (po stwardniałych *-y*), np. *Na znak* *swojej wesołości* // *I też wielkiej stąd radości* Prolog. 13-14, *dla bojaźni* VI s. 107. Rzeczowniki żeńskie na *-a-* kontynuują pierwotną końcówkę *-y* (*-i* po *k*, *g*), a więc: *Powagi* *też zażywiemy* IV 191, *Pociechy* *złemu nie dawaj* IV 118, *Przypłacisz wnet onej zdrady* // *Którąś mię domieścił szkody* IV 141-142, *Z pół garnca mu smoły* *podać* IV 56, *Wszak ci straty* *nie życzymy* II 110, z *apteki* II s. 35. Miękkotematowe zaś kończyły się na *-e* lub *-ej*. Najczęściej w Gen. sg. pojawia się dla żeńskich miękkotematowych końcówka *-e*, np. *Ołtarz z ziemię* *zbudowawszy* IV 398, *Dzisiejszej świętej niedziele* IV 442, z *czasze* IV 452, *Już was wezmę z tej ciemnice* IV 289, *Nie będziemy nędze* *klepać* IV 102. Przy rzeczownikach obcych występuje końcówka *-ej*, np. *W tej chwalebnej historyjej* Prolog. 99, *Nad tekst świętej Ewanjelijej* Prolog. 100, *do Maryjej* *Salome* V s. 83, *Iżby szli do Galilejej* V 265. Nie pojawia się natomiast dla tego typu rzeczowników końcówka *-i* (na wzór spółgłoskowych), która występuje już u Jana Kochanowskiego¹². Rzeczownik *bracia* w Gen. sg. kończy się na *-ej*: ... *idź do braciej* *mojej* V s. 87, zaś rzeczownik *starosta* wedle twarodematowych przybiera zakończenie *-y*: *do starosty* III s. 43.

W Dat. sg. rzeczowniki nijakie przybierają bezwyjątkowo końcówkę *-u*, np. *ku jęzeniu* VI s. 109, *ku pocieszeniu* Prolog. 62, *Daj pokój piekłu* *naszemu* IV 101. Natomiast rzeczowniki męskie występują w dwojakiej postaci: najczęściej zakończone są na *-owi*, np. *ku Jezusowi* II 7, *Pilatowi* *ślachetnemu* I 3, *Mistrzowi* *swemu posłużyć!* V 8; bądź *-u*, np. *Wszędy panu dyjabłu* *być* IV 208, *A was Bogu* *poruczamy* I 56. Odstępstwo od dzisiejszej repartycji końcówek *-owi* // *-u* stanowi forma *człowieku* II 106. Rzeczowniki żeńskie twarodematowe kończą się w Dat. sg. na *-e*, np. *Matce* *swojej ukazanie* IV 342, *Tego rozbójnika mowie!* IV 216; tu także: *staroście* I 1. Rzeczowniki spółgłoskowe zakończone są na *-i* (*-y*), np. *A czyńmy dosyć myśli* *swej* V 32.

W Acc. sg. rzeczowniki męskie nieżywotne od czasów najdawniejszych mają końcówkę zerową, np. *Potym ujmie Lucypra* *za lancuch* IV s. 57, *Na znak* *swojej wesołości* Prolog. 13, ... *obwarowali grób*, *pieczętując kamień* ... I s. 20, *Miej tam pokój* *dobry sobie* I 106. Rzeczowniki żywotne mają Acc = Gen., a zatem: *Oto, piekło, masz szatana*, // *Związanego jak barana* IV 247, *Częściej diabła* *spomnią przez dzień* IV 23. Rzeczowniki nijakie mają, jak to już zostało

¹² Por. S. R o s p o n d, *Język i artyzm...*, s. 81.

zasygnalizowane, Acc. równy Nom., np. *Pokażmy kochanie swoje* II 12, *Którymi ciało natrzemy* II 36, *Nad Pismo święte przyczyniać* Prolog. 108. Dla rzeczowników żeńskich spółgłoskowych również Acc. = Nom., np. *Zwłaszcza, gdy rzecz dobrą czuję* II 26, *A broń teraz pozbierajcie!* III 22, *Uczyńmy co takowego // Miłość pokazującego* II 6. Rzeczowniki żeńskie samogłoskowe przybierają zasadniczo końcówkę -ę, np. *Nowinę tę wiedzcie pewną* III 49, *A masz wyborną monetę* II 113, *Wziąwszy rusznicę abo dwie* I 88, *Ja już biore wartę moję* I 92; tu także *starostę* III 109. Dla rzeczowników obcych zakończonych w Nom. sg. na -yja pojawia się w Acc. końcówka -a, np. *Którą świętą historyjkę ...* Prolog. 63.

W Instr. sg. dla rzeczowników męskich i nijakich występuje końcówka -em, np. *Jednym słowem nam powiedzcie* II 90, *Waleśasz się z niedowiarstwem* VI 249, *I kamieniem założono* I 22, *Tak mieszkam, jak posługami* II 30. Odstępstwo stanowią rzeczowniki nijakie z przyrostkiem -**ęje* w Nom. sg., które w Instr. sg. kończą się na -im, np. z *śpiewaniem* Wstęp s. 7, *A za tym twoim zgrzeszeniem // mnie się po trzykroć zaprzem* V 188-189, *Z weselim zmartwychwstałego* IV 470. Rzeczowniki żeńskie przybierają bezwyjątkowo końcówkę -a, np. *Przed śmiercią i męką jego* I 39, *z łysą głową* I 97, *z siwą brodą* I 98, *Byś nie wziął maczugą ową!* I 99, *Z chorągwią jakąś czerwoną* IV 31, *pod ziemią* Prolog. 88, *z Maryją pana Salomego* II 63.

W Loc. sg. dla rzeczowników męskich i nijakich występują obok siebie dwie końcówki: -`e lub -u. Repartycja tych końcówek odpowiada nie tylko normie staropolskiej, ale i współczesnej, a więc: w *szpitalu* IV 181, w *brzuchu* IV 165, w *worku* III s. 44, *na cmyntarzu* Wstęp s. 6, *na krzyżu* IV 476; *na drzewie* IV 417, *na dyjable* IV 212, w *piekle* IV s. 56, *na stole* III s. 44, w *grobie* III 23. Do form archaicznych zaliczyć trzeba: o *Bodze* VI 158, o *Panie* V 185. Rzeczowniki żeńskie w Loc. sg. przybierają w zasadzie dwie końcówki. Najliczniej reprezentowana jest końcówka -i (-y) właściwa dla miękkotematowych, np. *Stawić się im w Galilei // I upewnić je w nadziei* IV 493-494, *Narzekali w tej ciemnicy* IV 298, *Zwolennicy w nocy przyszli* III 90, w *miłości* II 15, w *rzeczy* III 42, *na wieży* I 95, *I w swej zwykłej nabożności* II 16. Wyjątkowo dla rzeczowników zapożyczonych pojawia się końcówka -ej, np. *po sentencyjej* I s. 15. Rzeczowniki twar-dotematowe kontynuują nieprzerwanie końcówkę -`e, np. w *bitwie* IV s. 48, w *stodole* I 209, w *karczmie* IV 180, w *siermiędze* IV 420, w *głowie* IV 418. Na uwagę zasługuje forma w *ręku* IV s. 48, która jest właściwie dawnym Loc. dualis używanym w znaczeniu liczby pojedynczej.

Rzeczowniki rodzaju męskiego tworzą Voc. sg. na dwa sposoby, a mianowicie za pomocą końcówki -e (właściwej dla dawnych tematów na -o-), np. *O, Panie Jezu, proszę Cię* IV 349, *Aleś kosmaty, nieboże* IV 419, *panie Rubenie* II 55, *bracie Cerberze* IV 28, *Lucyprze* IV 27, *piekielny psie* IV 104; drugą końcówką wołacza dla rzeczowników męskich była, przejęta z dawnej drugiej deklinacji, końcówka -u, np. *Synu* IV 471, *zły duchu!* IV 166, *Ozeaszu* IV 73, *Rządzcicielu* I 8, *aptekarzu* II 57, *kramarzu* II 58. W zakresie rzeczowników

żeńskich twar-dotematowych od najdawniejszych czasów występuje końcówka *-o*, np. *ochłodo* IV 473, *Matko, Rodzicielko* IV 465-466, *głowo* IV 477, *poczwaro* IV 57, *maszkaro* IV 58. Zdarza się i Voc. = Nom.: *Maryja!* V 27. Zabieg ten można uznać za typowo stylizacyjny¹³; tu też *Łaskawy panie starosta* I 7. Rzeczowniki miękkotematowe występują z końcówką *-i (-y)*, np. *O śmierci, gdzie jest moc twoja* IV 67, *Niezbędna mocy szatańska* IV 61.

Dla rzeczowników nijakich od czasów najdawniejszych w Nom.-Acc.-Voc. pl. występuje prawidłowa końcówka *-a*, np. *Drzewa swoimi pączkami* Prolog. 41, *Stworzenia zaś nierozumne* Prolog. 37, *A słowa rozmaite broją* VI 174, *A w ziemi ciała umarłych* Prolog. 25, *I w miejsca ich palec włożył* V 237. Rzeczowniki żeńskie twar-dotematowe kończą się w Nom.-Acc.-Voc. pl. na *-y (-i po k, g)*, np. *I niewiasty też one* I 79, *A sąc to olejki, wódki* II 83, *W rękach jego one rany* VI 235. Miękkotematowe zaś przybierają w tych trzech przypadkach prawidłową końcówkę *-e* lub *-yje* w rzeczownikach zapożyczonych, np. *Próżneć to alterkacyje // A jedneć to facecycje* IV 437-438, *A to wnet, łaskawe panie* II 73, *Wszystko Maryje!* II 60, *Ba, moje mile siostrzyce* II 1, *Pójdźcież za mną mile dusze* IV 445. Rzeczowniki żeńskie spółgłoskowe w Nom.-Acc.-Voc. pl. zakończone są na *-i (-y)*, np. *Wciórnostkie rzeczy stworzone* Prolog. 1, ... *ciemności były* V s. 79. Rzeczowniki męskie w Nom.-Acc. pl. wykazują pewne zróżnicowanie w zakresie form fleksyjnych. Norma szesnastowieczna ustabilizowała opozycję twar-dotematowych nieżywotnych na *-y* (z pochodzenia jest to właściwie końcówka Acc. pl.) i żywotnych na *-i //-owie*. Miękkotematowe niezależnie od znaczenia mogły przybierać końcówkę *-e*¹⁴. Przegląd form fleksyjnych rzeczowników męskich w Nom.-Voc. pl. u Mikołaja z Wilkowiecka wykazuje obecność wszystkich wymienionych tu końcówek, a zatem na *-owie* pojawiły się formy typu: *apostolowie* Prolog. 30, *anjołowie* Prolog. 11, *postłowie* Prolog. 12, *królowie* IV 255, *Ojcowie* IV 253, *patryjarchowie* IV 254; końcówka *-i* wystąpiła przy rzeczownikach: *biskupi* III s. 42, *zwolennicy* I 85, *mołojcy* III s. 36; końcówka *-e*: *zwałdze, obzerce* IV 427-428, które to rzeczowniki wywodziły się z dawnej deklinacji na *-a-*. Odstępstwo od współczesnej normy stanowią formy: *biskupowie* (obocznie do *biskupi*), *Żydowie* IV 479, *stanowie* IV 26, *stróżowie* III s. 36, *faryzeuszowie* I s. 15, niemniej są to formy spotykane w XVI w.

W Gen. pl. rzeczowniki żeńskie przybierają zasadniczo końcówkę zerową, jedynie spółgłoskowe kończą się na *-i (-y)*, np. *person* Wstęp s. 6, *z rusznic* III s. 36, *baniak* II 86, *u pań* IV 193, *mąk* IV 148, *do Maryj* V s. 86, ale *rzeczy* VI s. 103, *maści* II 35. Również końcówka zerowa pojawia się przy odmianie rzeczowników nijakich, np. *ziół* II 85, *gardł* III 108, *dziatek* IV s. 74. Wśród rzeczowników męskich przeważają formy z końcówką *-ów*, np. *Patrów* Prolog. 104, *wrogów* IV 315, *rogów* IV 316, *hufców* IV 330. Wyrazistość końcówki *-ów*

¹³ Ibidem, s. 88.

¹⁴ Ibidem, s. 90.

powodowała jej występowanie także w deklinacji nijakiej, np. *do piekłów* IV s. 48 obok prawidłowego *piekiel* Prolog. 87. Końcówka Gen. pl. *-i* pojawia się tylko przy rzeczownikach należących do dawnej IV deklinacji, a więc: *Na śmierć, w ręce ludzi grzesznych* V 61, *Z lancuchem koło drzwi skaczesz* IV 156. Na uwagę zasługuje forma oczu, która jest z pochodzenia Gen. dualis używanym w znaczeniu liczby mnogiej: *on zniknął z oczu ich...* VI s. 103.

W Dat. pl. ustaliła się w XVI w. wspólna dla wszystkich rodzajów i typów deklinacyjnych, a zapożyczona z tematów na *-o-*, końcówka *-om*. W zasadzie wszystkie rzeczowniki występujące w *Historii* w Dat. pl. przybierają zgodnie z tą normą końcówkę *-om*. Odstępstwo stanowią następujące formy fleksyjne: *Onym trzem Maryjam* IV 117, *Jużci ja Waszmościam przedam* II 95, w których pojawia się końcówka *-am*, wywodząca się z deklinacji żeńskiej na *-a-*. W ciągu XVI w. wychodzi ona z użycia, co potwierdza także tekst misterium.

W Acc. pl., podobnie jak w Acc. sg., dla rzeczowników męskich ustaliła się zasada, że rzeczowniki osobowe przybierają końcówki Gen. pl., zaś nieosobowe zachowują pierwotne końcówki Acc., którymi dla twardotematowych było *-y*, a dla miękkotematowych *-e*, np. *Pobrawszy ze sobą koszyki* II 54, *Olejki bańkami bierzcie* II 103; *A pieniądze zaraz liczcie* II 104. Stwierdzić należy, że dla rzeczowników męskich osobowych ani razu nie wystąpił Gen. w funkcji Acc. Pojawiają się natomiast pierwotne formy biernikowe: *Będziemy wodzić mnichy, popy* // *W karczmie niewiasty i chłopcy* IV 179-180, *W dworzecach pany z ministrami* IV 182, *Pobierz te święte proroki* IV 331, *O one się dziady boję* IV 35, *Ojce święte z nich wybawił* Prolog. 88, *A oto macie me żołnierze* // *Z których będziecie mieć stróże* I 49-50.

W Instr. pl., podobnie jak w Dat. pl., uwidacznia się tendencja do ujednolicenia końcówki. Wyłączność w XVI w. zdobywa końcówka *-ami*, pierwotnie należąca do deklinacji żeńskiej na *-a-*. A oto przykłady z tekstu: *Z tymi swemi zawiasami* // *Z zaporami, z lancuchami* V 151-152, *Co je zowią prorokami* // *A drugie patryjarchami* IV 37-38, *Zabawiając się jabłkami* // *Cytrynami i figami* IV 365-366. Pojawia się wyjątkowo — być może jest to celowy zabieg stylizacyjny — stara końcówka męska *-y* w dwóch tylko wyrazach: *Z takimi śmiałymi słowy* IV 18, *Nadarzymy was pieniądze* III 95. Rzeczownik *ludzie* przybiera w Instr. pl. właściwą końcówkę *-mi* (prawidłowy kontynuant psł. *-mi*): *Gdy między ludźmi będziemy* III 38. Na uwagę zasługuje forma fleksyjna *oczyma* będąca z pochodzenia Instr. dualis. Powstała ona przez dodanie do Nom. oczu końcówki liczby podwójnej *-ma*: *I oczyma sam obaczył* V 234, *Iżes mię oczyma widział* VI 272.

W Loc. pl. w większości form fleksyjnych występuje wspólna końcówka *-ach* przejęta z deklinacji na *-a-*, a więc: w *karczmach* IV 178, w *szpitalach* IV 178, *W trepelach, w szerokich tkankach* IV 183, *Znać to na łąkach, na polach* Prolog. 45. Jedyne w kilku rzeczownikach wystąpiła właściwa dla męskiej deklinacji końcówka *-ech*, np. w *ogrodziech* Prolog.46, *...od Mojżesza po wszystkich prorocach* ... VI s. 103, w *klasztorzach* IV 178, w *dworzecach* IV 179.

Fleksja przymiotników

Formy przymiotnikowe pojawiające się w tekście misterium występują zasadniczo w odmianie złożonej¹⁵, poza trzema przypadkami: *gotów* — *Już do grobu przystęp gotów* V 29; *rad* — *Rad bych słyszał* VI 65; *żyw* — ... *będąc jeszcze żyw* I s. 15. Także formy przynależnościowe (dierzawcze) występują w odmianie złożonej, np. *Zmartwychwstania Krystowego* Prolog. 10, *Ze psalmu Dawidowego* IV 5, ...*nie znalazły ciała Pana Jezusowego* V s. 81, *O Pilatowych żołnierzach* Prolog. 80.

Zasadniczo przymiotniki przybierają końcówki zgodne nie tylko z normą szesnastowieczną, ale nawet współczesną. Jedynie w Nom.-Acc.-Voc. sg. w odmianie twar-dotematowej przymiotników rodzaju nijakiego należy stwierdzić występowanie zakończenia *-o*, np. *Co nimi pomazać miały // Pana Jezusowo ciało* Prolog. 77, niemniej przymiotniki rodzaju nijakiego w omawianych przypadkach przybierają końcówkę *-e*, np. *Nad Pismo święte przyczyniać* Prolog. 108, *I żalosne narzekanie* IV 260, *Nawiedzileś swe wierne stworzenie* IV 276, *I na wszystko ludzkie plemię* IV 308.

Na uwagę zasługuje także Nom.-Voc. pl. Wśród form Nom.-Voc. pl. przymiotników, które składniowo łączą się z rzeczownikiem rodzaju męskiego, spotykamy dwa typy: formy z końcówką *-i* (*-y*) oraz z końcówką *-e* (rzadkie, w zasadzie ograniczone tylko do rzeczownika *książe*), np. *Krześcijanie mili, wierni* Prolog. 3, *Służba, księża miłościwi // Biskupi zacni, ućciwi!* III 102, *Ach moi mili panowie, // Święci, Boży Anjołowie!* V 91-92, *Boć to tu sławni hajducy, // Śmieli i duży junacy* I 65-66, *Więc znamienici panowie* IV 43; ale *Ehej piekielne księżeta!* IV 1. Przymiotniki rodzaju niemęskoosobowego w Nom.-Voc. pl. mają końcówkę *-e*, np. ... *otwórzcie się brany wieczne* IV s. 47, *Ba, moje mile siostrzyce!* II 1, *Widząc was też białe głowy* I 101, *Stworzenia zaś nierozumne, // Wciórnostkie te rzeczy ziemne* Prolog. 37-38, *Wciórnostkie rzeczy stworzone, // Tak niebieskie jako ziemne* Prolog. 1-2.

W Acc. pl. dla przymiotników wszystkich trzech rodzajów występuje wspólna końcówka *-e*: *Będziecie mieć stróże dobre, // Dacie li pieniądze szczodre* I 63-64, *By nas za niesławne nie miał* (o stróżach) III 107, *Pobierz te święte proroki* IV 331, ...*nagotowały ziola i wonne maści* II s. 27. Przymiotniki rodzaju żeńskiego w odmianie twar-dotematowej w Nom. – Acc. pl. mogą przybierać starą końcówkę *-y*: *Widząc was też, białe głowy, // Coście na kradzież gotowy* I 102.

Fleksja zaimków

Zaimek osobowy i zwrotny ma w Acc. sg. postać nosówkową *mię cię się* nie tylko po czasowniku, ale także po przyimku, np. *Takem cię chciał mieć* V 200, *Iż*

¹⁵ Por. A. Obrębska, *O podstawach rozróżniania formy prostej i złożonej przymiotników*, „Język Polski” XVII 1932, z. 4, s. 109 – 115.

Cię zasię w krótkiej chwili // Ujrzę w osobie niniejszej IV 496, *Iż ja i przez mię* wszytek świat ... IV 143, *Nierychło by, Noe, była* // *U Matki przez Cię* nowina IV 406, *Będzie pokazywał na się* I s. 16.

Rozmieszczenie zaimka zwrotnego, który jak już zasygnalizowano występuje wyłącznie w formie nosówkowej, przedstawia się w następujący sposób: kolejność *się* + czasownik powtarza się w tekście 116 razy, a typ czasownik + *się* 68 razy, np. *W sukniach się nosić* będziemy IV 192, *Wciórncastcy się radowali* Prolog. 31; *Nie smęć się już, Pietrze, więcej* V 180, *Nie lękaj się* V 195.

Enklityki *mię cię* w połączeniu z czasownikiem mają następujący szyk: *mię* + czasownik pojawia się w *Historii* 21 razy, np. ... *aż mię oglądają* IV 167, *Otóż mię masz, gdy mię pilno szukasz* V 141; zaś typ czasownik + *mię* nie został odnotowany. Szyk *cię* + czasownik wystąpił 12 razy, np. *Gdy cię na krzyżu wieszano* IV 436, *Kiedym Cię już oglądała* IV 562; a czasownik + *cię* — 8 razy, np. *Po dwunastci lat wezmę Cię za sobą* IV 510, *Prosimy Cię* VI 117. Jak widać z przytoczonych cytatów oba człony syntaktyczne mogą być od siebie oderwane i przedzielone innymi wyrazami.

Obok biernikowych form zaimka osobowego i zwrotnego interesujące jest także u Mikołaja z Wilkowiecka rozmieszczenie enklitycznego *mi, ci* oraz nieenklitycznego *mnie, tobie, sobie* w Dativie. Tak więc typ *mi* + czasownik powtarza się 14 razy, np. *Cóż mi się dzieje?* // *Serce mi jakoś truchleje!* III 3-4; zaś czasownik + *mi* 8 razy, np. *Powiedz mi ...* V 111; szyk *ci* + czasownik powtarza się 4 razy, np. *Nie do pustek ci to tu wniść* IV 79; a układ odwrotny, tj. czasownik + *ci* pojawił się w tekście misterium tylko raz: *Ochynąć ci się, zły duchu* IV 135. Repartycja form nieenklitycznych z czasownikiem przedstawia się następująco: zaimek *mnie* pojawia się tylko dwukrotnie i to w połączeniu z wykrzyknikiem: *Biadaż mnie!* IV 235; typ *sobie* + verbum odnotowano w 14 przypadkach, np. *Jużciem ja sobie spomniała* IV 68, a verbum + *sobie* wystąpiło 8 razy, np. *Usnąłby podpiwszy sobie* IV 409; wreszcie kolejność czasownik + *tobie* — tylko jeden raz: *Dawam tobie pozdrowienie* V 188. Jak widać z zestawień liczbowych naturalny podczasownikowy szyk enklityki¹⁶ jest na ogół rzadziej stosowany w misterium. Przyczynę tego stanu rzeczy należy chyba tłumaczyć względami artystycznymi, a przede wszystkim prozodycznymi utworu.

Zaimek rodzajowy *on, ona, ono* ma zasadniczo formy fleksyjne takie jak współcześnie. Zaimek *on* w Acc. sg. obok enklitycznego *go* zapożyczonego z Gen., ma także postać *ji* (pojawia się ona dwukrotnie): *gdy ji nama łamał* VI 150, *Gdy ji złamię i pożegnam* VI 136 lub *-ń* (3 użycia) po przyimku: *I inszy weń wierzący* I 28, *Pieczęci nań przykładając* I 74, *Godziłoby się śpiewać weń* IV 272. Poza przytoczonymi zdaniami wszędzie w Acc. sg. występuje *go*, np. *I ukradli go w nocy* I 78, *Bo go barzo miłowały* I 82. W przypadkach za-

¹⁶ Por. F. Sławiński, *Kilka uwag o miejscu enklityki w języku polskim*, „Język Polski” LXXVI 1996, z. 4 – 5, s. 242 – 247.

leżnych zaimków *on, ona, ono* obok odmiany *jego – jej, jemu – jej* itp., ma także postać *onego – onej, onemu – onej*, np. *Przyplacisz wnet onej zdrady* IV 141, *W on czas, gdy ji nama łamał* VI 150, *O onym proroku wielkim* VI 70 —w prezentowanych przykładach zaimków *on* ma znaczenie *ten, ów*. Kolejne zagadnienie to występowanie w odmianie zaimka *on ona ono* epentetycznego *-n-* po przyimku, np. *do niej* V s. 79, *ku niemu* II 17, *za nim* II 18, *z niego* IV s. 50, *dla niego* II 22, *z nimi* III s. 36. Z innych form fleksyjnych tego zaimka na uwagę zasługuje Acc. pl. rodzaju męskoosobowego z końcówką *-e*, np. *I upewnić je w nadziei* IV 494 — dziś *ich*, czyli Acc. = Gen., *...tchnął na nie* (na nich) VI s. 110 oraz Nom. pl. rodzaju żeńskiego, gdzie występuje jeszcze stara końcówka *-y*, np. *A ony przystąpiły...* VI s. 91.

Osobno omówić należy pojawienie się form liczby podwójnej od zaimka osobowego *my*, a mianowicie w Dat.: *nama* — *gdy ji nama łamał* VI 150; w Loc.: *naju* — *Azać w naju nie pałało* VI 146.

Zaimki dzierżawcze typu *mój, twój, wasz, nasz* odmieniają się w zasadzie tak samo jak współcześnie. Zaimki *drugi, inszy//inakszy, jaki, każdy//kożdy, który, nasz, ów, sam, taki, takowy, ten, wasz, wciornastek / /wciórniastek, wszelaki, wszystkim / /wszytek* mają odmianę przymiotnikową.

Zaimek od rdzenia *wsz-*, tego samego, który występuje w postaci *wszystek / /wszytek* (podobnie jak u innych pisarzy XVI w.) pojawia się w misterium w Gen. sg.: *Jako i stworzenia wszego* IV 318, *Wnidzie przez was król wszej chwały* IV 153; w Dat. sg.: *Ku waszemu wszemu złemu* I 46; w Dat. pl.: *Przez grzech wszem ludziom upadkiem* IV 356.

W Acc. sg. rodzaju żeńskiego omawianych zaimków występuje stara końcówka *-ę*, np. *Ja już biorę wartę swoję* I 92, *Na cześć i chwałę Twoję* IV 400, *Do tego, który by sprawował tę historyją ...Wstęp s. 6, Już nie dba o smołę naszę* IV 131, *A tę jej nowinę przeczytł* IV 380 z wyjątkiem zaimka *ją*, gdzie spotykamy formy: *Wypijesz ją sam* IV 57, *Utknęć ją w tym tłustym brzuchu* IV 165. W Nom. pl. rodzaju niemęskoosobowego w odmianie twardej występuje stara końcówka *-y*, np. *Jako my samy rozmiemy* II 70, *...a dzieci samy tylko będą śpiewać* IV s. 74. Natomiast w Acc. pl. rodzaju męskoosobowego pojawia się końcówka *-e*, np. *A to macie me żołnierze* I 49, *Ukaże na drugie* I s. 21, *Pobierz te święte proroki* IV 331, *Co je zową prorokami // A drugie patryjarchami* IV 37-38.

Fleksja liczebników

Liczebnik jeden odmieniał się według deklinacji zaimkowej i został już omówiony. Liczebnik *dwa* < **dъva* w Nom. dla rodzaju męskiego zachowuje starą postać: *Przy grobie ich dwa będący* Prolog. 15, *Anjołowie dwa* V s. 79, *Alić dwa mężowie stanęli przy nich* V s. 81. W XVI w. dla rodzaju męskoosobowego pojawia się w omawianym przypadku forma *dwaj*, ale u Mikołaja z Wilkowiecka jej nie odnotowujemy. Dla rodzaju żeńskiego w Nom. pojawiła się

prawidłowa forma *dwie* <* *dъvě*: ... i drugie *dwie* *Maryje* V s. 92. W Acc. dla rodzaju męskiego wystąpiła przejęta z Gen. forma *dwu*: ... i ujrzała *dwu* *aniołów w bieli* V s. 87, *Iż dwu aniołów widziały* VI 92. W Dat. i Instr. dla wszystkich rodzajów liczebnik *dwa* pojawia się w postaci *dwie* <* *dъvěma*. A oto przykłady z tekstu: *Potym zasię dwie* z *nich* VI s. 98, *Ukazał się dwie* *idąc w drodze* VI 157, *I też dwie* *aniołami* III 58. Liczebnik *trzy* w Acc. dla rodzaju żeńskiego użyty został w starej formie: ...*odprawiwszy trzy* *części swoje* ... Wstęp s. 6. W Dat. pojawia się prawidłowa postać *trzem* <**trьmь*: *Owym trzem* *Maryjam świętym* VI 47. W Loc. dla wszystkich rodzajów od czasów najdawniejszych występuje forma *trzech* <**trьxъ*: *Po trzech* *dniach z martwych powstanę* I 17, *O onych trzech* *świętych paniach* Prolog. 92. Ta sama forma występuje także w Gen. w miejsce pierwotnego *trzy*, a więc: *Ze trzech* *stróżów* Wstęp s. 6. Liczebnik *cztery* użyty został w tekście misterium w Gen. w postaci *czterech* — jest to, tak jak w przypadku liczebnika *trzech*, postać Locativu w funkcji Genetivu: *Nie będzie nas tych czterech* *żeń* V 18. Liczebniki od *pięć* do *dziesięć* odmieniają się u Mikołaja z Wilkowiecka zgodnie z normą staropolską, a nawet prasłowiańską, czyli tak jak rzeczowniki żeńskie z dawnym tematem *-*i*. W tekście misterium użyte zostały liczebniki *sześć* i *osiem*. Jest to Instr.: *Odprawim częściami sześcią* Prolog. 64, a także Loc.: *Mirrę po ośmi* *talarach* II 102, *a po ośmi* *dniach* ... V s. 112. Liczebnik *dwanaście* pojawił się w Gen.-Loc. w formie *dwunaści*. *Dwunaści* jest to nowotwór powstały w XVI w. pod wpływem Gen. liczebników *5-10*. A oto przykłady z tekstu — Gen.: *A Tomasz, jeden ze dwunaści* VI s. 111, Loc.: *Po dwunaści* *lat wezmę cię za sobą* IV 510. Liczebnik *dwadzieścia* ma w Gen. prawidłową postać *dwudziestu* <* *dъvoju desętu*: *Nie trzeba dwudziestu* *chłopów* V 29. W Nom. nieprzerwanie występuje forma *dwadzieścia*: ... *którego mężów* *dwadzieścia* V 21. Liczebnik *czterdzieści* w Gen. przybiera końcówkę *-i*: *Jeden abo ze czterdzieści* IV 196, zaś liczebnik *pięćdziesiąt* w Nom. wystąpił w starej postaci: *Pięćdziesiąt*, *a każdy stary* II 44.

Liczebnik *sto* odmieniał się jak rzeczowniki nijakie twar-dotematowe. Tekst misterium potwierdza taki stan rzeczy. W Gen.-Loc. wystąpiła stara forma *sta*: *A bodaj ze sta* *nie było?* II 50, *Dam wam balsam po sta* *złoty* II 101. W Nom. — *sto*: *Awo sto* *dukatów moich* II 41. Liczebnik *tysiąc* odmieniał się jak rzeczowniki męskie miękkotematowe. W tekście misterium pojawia się ten liczebnik w Gen. pl.: *I przez kielka lat* *tysięcy* // *Narzekali w tej ciemnicy* IV 297. Na uwagę zasługuje także liczebnik ułamkowy *pół*. Z pochodzenia jest to rzeczownik należący do dawnej deklinacji na *-*u-*: *Z pół* *garnca mu smoły podać* IV 56, *I w pół* *drogi prawie były* VI 14.

Z innych liczebników, które pojawiły się w *Historyi*, wymienić należy liczebnik zbiorowy *troje* w postaci właściwej dla rodzaju nijakiego: *Wnet napełnią tyle* *troje* IV 184. Wspomnieć należy także o liczebnikach nieokreślonych typu *wiele*, *kielka*, *trochę*, *tyle*. Liczebnik nieokreślony *wiele* w takiej właśnie postaci pojawia się w Nom.- Acc.: *Ale* *wiele* *Tomków takich* VI 275, *A* *nie* *wieleż*

to, *Lucyprze* IV 103. W Gen. przybiera końcówkę *-a* (forma pierwotna): **Wiele** ludzi dobrych, świętych Prolog. 26. W Loc. od czasów najdawniejszych występuje postać *wielu*: *Utwierdzi wiarę w wielu* VI 285. Liczebnik *kielka* będący kontynuatem psł. **kolьko* występuje w staropolszczyźnie od drugiej ćwierci XVI w.¹⁷: *I przez kielka lat tysięcy* IV 297. Liczebnik nieokreślony *tyle*, pierwotnie nieodmienny, ustalił się w takiej formie dla niemęskoosobowych w Nom.- Acc. A oto przykłady z tekstu: *Kto by to tyle wyliczał!* V 76, *Wnet napelnią tyle troje* IV 184. Z innych liczebników nieokreślonych na uwagę zasługuje liczebnik *trocha*, mający u Mikołaja z Wilkowiecka postać *troche*, która to forma jest z pochodzenia Acc. w funkcji Nom.: *I ustąpią troche stróże* III s. 43, *Przestanie troche* Wstęp s. 9.

Warto jeszcze wspomnieć o liczebnikach porządkowych dość licznie poświadczonych w tekście misterium. Odmieniały się one jak przymiotniki deklinacji złożonej. A oto przykłady z tekstu: *Ze psalmu Dawidowego // Dwudziestego i trzeciego* IV 6, *Część wtóra* II s. 26, *Wtórej części summa* Prolog. s. 12, ... *trzeci dzień jest dzisiaj* VI s. 100, *dnia czterdziestego* IV 319, *piąta część* Prolog. 89, *Piątej i szóstej części summa* Prolog. s. 13, ... *a pocznie siódmy wiersz* Prolog. s. 14, *W liczbie artykułu piątego* IV 9, ... *już to dziś dzień trzeci* VI 81, ...*odprawiwszy czwartą część swoją* Wstęp s. 7, *Z których pierwsza o tym będzie* Prolog. 65, *Trzecia część będzie o stróżach* Prolog. 79, *Część czwarta według Dawida* Prolog. 83, *Trzeciej części summa* Prolog. s. 12, *Czartej części summa* Prolog. s. 12, *Przy tej tu już części czwartej* IV 1, *Trzeciego dnia zmartwychwstał* IV 455.

Osobno wydzielić należy liczebniki złożone typu *stokroć* I 36, *trzykroć* V 189, w których drugi człon stanowi leksem *-kroć* = razy¹⁸.

Fleksja czasowników

Warto zwrócić uwagę na archaiczne formy fleksyjne niektórych czasowników. Czasownik *żyć* odmieniał się w staropolszczyźnie na trzy sposoby: najstarsza odmiana *żywę żywą*, nowsze *żywię żywią* i najnowsze *żyję żyją*. U Mikołaja z Wilkowiecka odnajdziemy tylko starszą odmianę tego czasownika, a mianowicie: *Powiadających prawdziwie // O tym proroku, iż żywie* VI 94. Czasowniki *wyznawać*, *dawać* odmieniały się według typu *-am*, *-asz*, a więc: *Ciebiem się zaprzal, wyznawam* V 172, *Dawam tobie pozdrowienie* V 182. Od bezokolicznika *zysć* urabiał częstochowski zakonnik formy *zydę zydiesz*. W tekście misterium pojawia się on w 3 os. sg. praesentis: **Zydziec** się ziół ze sto funtów II 85. Czasownik *czyść* odmieniał się kiedyś *czte*, *czciesz*, *czetł*. W misterium znajdujemy tylko bezokolicznik: *Będziem czyść po sentencyjej* Prolog. 111 oraz 3 os. praeteriti: *A tę jej nowinę przeczetł* IV 380.

¹⁷ Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. 1, Warszawa 1955, s. 355.

¹⁸ Por. A. Bańkowski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000, s. 819.

1 osoba praesentis pluralis

Mikołaj z Wilkowiecka równorzędnie posługuje się końcówkami *-m* // *-my*, a stosunek form z odnośnymi końcówkami przedstawia się 20:75. Jak widać z zestawienia liczbowego, przeważają formy z końcówką *-my*. U Kochanowskiego te relacje prezentują się nieco inaczej, np. w *Psalterzu Dawidowym* 13:14, w *Trenach* 6:9, w *Odprawie posłów greckich* 6:2, *Wrózkach* 11:4, w *Monomachii* tylko *-m*¹⁹. Końcówka *-m* używana była od czasów najdawniejszych w polszczyźnie w tych czasownikach, które w 1os. lp. miały końcówkę *-ę* i możliwa była tylko w trybie oznajmującym. Współcześnie znają tę końcówkę gwary Polski północnej²⁰. W *Historii o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim* z końcówką *-m* pojawiły się następujące czasowniki: *będziem* II 91, *każem* II 88, *nagrodzim* IV 176, *odchodzim* II 116, *odprawim* Prolog. 64, *pomścim* IV 177, *pójdziem* II 53, *prosim* I 75, *stargujem* II 87, *uczynim* Prolog. 109, *zapieczętujem* I 60, *zostaniem* IV 203.

Końcówka *-my* w rozkazniku wystąpiła w następujących czasownikach: *biegajmy* V 151, *bójmy* V 13, *chwalmy* IV 475, *chwytajmy* V 158, *czyńmy* V 32, *klękajmy* V 159, *(nie) mieszkajmy* II 40, *nagotujmy* II 52, *nakupmy* II 33, *pochowajmy* II 51, *pokażmy* II 12, *powiedzmy* III 44, *późdzmy* III 43, *rozsadzmy* II 91, *uciekajmy* V 150, *uczynmy* II 5, *udziałajmy* II 39, *(nie) ustawajmy* II 15; zaś w trybie oznajmującym z końcówką *-my* pojawiły się czasowniki: *będziemy* I 24, *bierzemy* I 71, *blaznujemy* III 73, *boimy* IV 146, *chcemy* II 110, *czekamy* IV 277, *czynimy* V 3, *działamy* III 11, *idziemy* V 4, *mylimy się* VI 12, *nabędziemy* IV 46, *naczynimy* II 35, *nadarzemy* III 95, *namówimy* III 109, *napelnimy* IV 205, *natrzemy* II 36, *obiecujemy* III 114, *poczniemy* III 37, *poprawiamy* VI 288, *poruczamy* I 56, *powiadamy* VI 3, *pójdziemy* I 55, *prosimy* I 23, *puścimy* VI 126, *rozmiemy* II 70, *schylimy* III 81, *stracimy* IV 45, *twierdzimy* VI 287, *weselimy* V 147, *widzimy* VI 195, *wiemy* V 10, *wierzemy* VI 30, *wołamy* III 12, *zawołamy* III 82, *zdołamy* V 23, *zostawiamy* I 72, *żartujemy* III 74.

Imperativus

Mikołaj z Wilkowiecka aż 222 razy użył czasownika w trybie rozkazującym. W przeważającej większości są to formy bez przyrostka *-i*, kończące się na spółgłoskę miękką lub funkcjonalnie miękką, np. *każ* I 25, *patrzcież* I 71, *rozsadzmy się* I 91, *podnieście* IV s. 47, *zostań* VI s. 104, *umykaj* I 103, *czuwaj* I 93, *zamykajcie* IV 133, *chciej* IV 467, *styskuj* IV 303, *witajże* V 156, *dziwuj* VI 279.

Wyjątkowo w dwunastu formach pojawił się imperativus zakończony na *-i(y)*. Takie formy rozkaznika mogły się utrzymać przy czasownikach, których rdzeń stanowiła grupa spółgłosek. W tekście misterium są to następujące czasowniki:

¹⁹ Por. S. Rospond, *Język i arcyzm...*, s. 116.

²⁰ Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbanczyk, *Gramatyka historyczna...*, s. 359.

kłopotczyż IV 508, *leży* I 93, *obejrzy* VI 252, *obejrzycie* VI 179, *otrzy* V 186, *spomni* IV 241, *strzeży* I 94, *ściągni* VI 251, *włoży* VI 258, *wyciągni* VI 253, *wyjrzy* IV 25. Wśród przytoczonych tu imperatiwów są i takie, jak widać, które mają końcowe *-i(y)* po pojedynczej spółgłosce: *kłopotczyż*, *leży*, *strzeży*, *włoży*. Z podobną sytuacją spotykamy się u Kochanowskiego, gdzie występowanie tego typu form zarówno S. Rospond, jak i S. Słoński tłumaczą wymogami wiersza²¹.

Conditionalis

Formacje *-bych*, *-bychmy* // *-bym*, *-bysmy* + imiesłów czasu przeszłego używane były w XVI w. równolegle²². Mikołaj z Wilkowiecka używa tylko *-bych*, *-bychmy* (10 razy): *Tożbych już dopiero wierzył* VI 241, *Chybabych tego doświadczył* VI 233, *Rad bych słyszał* VI 65, *Iżbych zarazem bieżała* V 115, *Bobych go sama schowała* V 98, *Iżbych do Matki Twojej szedł* IV 379, *Nie chciałbych mieć w nich żadnego* IV 312, *Dałbych to Bóg, bych wiedziała* V 97, *Iżbych się im ukazał* IV 497. Raz tylko pojawił się tryb warunkowy w 1 os. lmn.: *Iżbychmy wam pokazali* Prolog. 57. Czterokrotnie występuje forma trybu warunkowego w 2 os. lp.: *Chcesz li, byś nie był na wieży!* I 95, *Byś nie wziął maczugę ową!* I 99, *Byś nie wziął bartę po głowie!* I 107, *Byś którego nie utracił* IV 335. W 2 os. lmn. występuje conditionalis tylko trzykrotnie: *Byście szli do Galilei* VI 21, *...którym byście zatrzymali ...* VI s. 110, *Iżbyście do mnie kupować // Potym częściej przychadzały* II 98. W przeważającej większości form tryb warunkowy występuje w 3 os. lp. lub w 3 os. lmn., gdzie w miejsce pierwotnego *bychą* występuje *by*, np. *Usnąłby podpiwszy sobie* IV 409, *I zamieszkałby znowiną* IV 385, *Mógłby się z nim potkać w drodze* IV 383, *Iżby szli do Galilejej* V 165, *Iżby się mną pocieszyli* IV 340, *A ludziom by powiadali* I 31, *... a potym by powiedzieli pospółstwu ...* I s. 15.

Perfectum (praeteritum)

W miejsce ginących form aorystu i imperfektum wchodzi w staropolszczyźnie w użycie formy czasu przeszłego złożonego z form osobowych słowa posiłkowego *jeśm*, *jeś*, *jest*, *jesmy*, *jeście są* oraz imiesłowu czynnego drugiego²³. Słowo posiłkowe przeobraża się w końcówki, które mogą zajmować różne miejsca w zdaniu i łączyć się z różnymi jego wyrazami. Z taką sytuacją spotykamy się również w tekście *Historyi*, np. *Coś je po te czasy włóczył* IV 13, *Cóżci-em uczynił* IV 239, *Gdyś na onym świecie plużył* IV 242, *Jużem on cyrograf zdrapał* IV 307, *Któregoście tu czekali* IV 287, *Bomci im już utarł rogów* IV 316, *Kiedym Cię już oglądała* IV 502, *Czemuście się polekały* V 45, *Jakoście od nas słyszały* V 86. W 3 os. lp. i lmn. zachowało się słowo posiłkowe, które normalnie w tym okresie rozwoju języka polskiego było pomijane²⁴,

²¹ Por. S. Rospond, *Język i artyzm...*, s. 117; S. Słoński, *O języku Jana Kochanowskiego...*, s. 45.

²² Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna...*, s. 379.

²³ Por. ibidem, s. 370.

²⁴ Por. ibidem, s. 371 – 373.

a mianowicie: *A oto ziemie trzęsienie stało się jest wielkie* III s. 36, *Uweselili się są tedy zwolennicy* VI s. 110. Na uwagę zasługują także formy 1 os. lmn. Słowo posiłkowe skraca się w *-smy* i taką końcówkę spotykamy u Mikołaja z Wilkowiecka czterokrotnie, a mianowicie: *Panie, wspomnielismy, że on zwodziciel* I s. 15, *Któresmy właśnie widzieli* III 59, *Widzielismy Pana!* VI s. 112, ... *a mysmy się spodziewali, że on miał odkupić lud izraelski* VI s. 100. Obok końcówki *-smy* w 1 os. lmn. pojawia się w misterium końcówka *-chmy* (aż 20 użyć w stosunku do 4 form z *-smy*). Kończówka *-chmy* powstała pod wpływem form trybu warunkowego na przełomie XV i XVI w. i miała charakter gwarowy — związana była z Małopolską i Śląskiem²⁵. A oto przykłady z tekstu: *Tochmy sobie umyślili* Prolog. 55, *Cochmy przedtym słuchawali* I 12, *Którąchmy ku niemu miały* II 18, *Żechmy jako drwa martwieli* III 77, *Dawnochmy Cię tu czekali* IV 267, *Cochmy tu widziały, słyszały* V 153. Wyjątkowo końcówka *-chmy* pojawia się w praesentis: *Radzichmy, iż Cię widzimy* VI 195. Dla porównania — Jan Kochanowski końcówkę *-chmy* uznawał za Nieliteracką i wystrzegał się jej, zaś Mikołaj Rej często używał tychże form czasownikowych²⁶.

Plusquamperfectum

W tekście misterium dziewięciokrotnie posłużył się autor formami czasu zaprzeczonego. W czytaniach z ewangelii pojawiły się następujące czasowniki: *były nagotowały* V s. 79, *położono było* V s. 87, *były struchlały* V s. 81, *szyli byli* VI s. 100; zaś w partiach dialogowych: *było być* V 7, *był dał* IV 308, *było położono* V 65, *był postał* IV 171, *był skazil* IV 360.

Participia activi

Participia praesentis activi występowały w XVI w. w postaci nieodmiennej na *-qc* oraz odmiennej na *-qcy*. I tak też jest u Mikołaja z Wilkowiecka. Imiesłów na *-qc* pojawił się w tekście *Historii* 63 razy, np. *Wosk na kamień przylepiając* I 73, *Pieczęci nań przykładając* I 74, *A ty, zwodzca, leżąc w grobie* I 105, *Jezus tłukąc do piekła* IV s. 54, *I wzdychając narzekają* IV 114, *Zawždy wzdychając wołali* IV 268, *Zabawiając się jabłkami* IV 365, *Idąc do Matuchny swojej* IV 369, *Kogo szukasz narzekając* V 101. Imiesłowy na *-qc* mają już w dobie staropolskiej najczęściej funkcję przysłówkową, ale zdarzyć się może, że imiesłów nieodmienny pełni funkcję różnych przypadków deklinacji imiesłowu odmiennego²⁷. W misterium można wskazać formę imiesłowu na *-qc* użytego wedle powyższych reguł, a mianowicie: *Ukazał się dwiema idąc w drodze* = dwu idącym VI 157. Był jeszcze w języku staropolskim imiesłów nieodmienny na *-ęcy*. U Kochanowskiego pojawia się 2 razy²⁸, zaś u Mikołaja z Wilkowiecka można doszukać się jednej takiej formy: *Iż to spomniał będący* V 69. Stara forma

²⁵ Por. ibidem, s. 372.

²⁶ Por. S. Rospond, *Język i artyzm...*, s. 117–118.

²⁷ Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbanczyk, *Gramatyka historyczna...*, s. 431.

²⁸ Por. S. Słoński, *O języku Jana Kochanowskiego...*, s. 45.

imiesłowu na *-ęcy* wychodzi z użycia w pierwszej połowie XVI w., a zatem formę *będęcy* należy potraktować jako archaizm.

Imiesłów odmienny na *-ący* wystąpił w tekście 27 razy, np. *Powiadających prawdziwie* VI 93, *I olejków woniących* II 68, *I inszy też weń wierzący* I 38, *A ciała jego strzegący* Prolog. 82, *Uczyńmy co takowego // Miłość pokazującego* II 6, *Persony rozmawiające* Wstęp s. 4.

Participia perfecti activi tworzone były za pomocą przyrostków *-ł* i *-wszy/-szy*. Imiesłowy na *-wszy/-szy* występujące w tekście misterium nie budzą zastrzeżeń. Przyrostek *-wszy* występuje przy czasownikach z tematem bezokolicznika zakończonym na samogłoskę, np. *A powstawszy zaraz idźcie* V 163, *Przywitawszy jako ślachetnika* V 137, *Magdalena obejrawszy się na Jezusa* V s. 89, *Jezus stanąwszy za Maryją* V s. 88, *Wziąwszy na kule swe nogi* IV 431. Takich form jest w tekście 44. Czasowniki z tematem bezokolicznika na spółgłoskę przybierały w staropolszczyźnie przyrostek *-szy* i tak też jest u Mikołaja z Wilkowiecka, np. *Tomasz upadszy u nóg Jezusowi* VI s. 115, *Jezus przyszedszy do zwolenników...* VI s. 108, *A to rzekwszy wynidzie od nich* VI s. 105, *...i nie nalazszy ciała jego ...* VI s. 100, *Ruben nakładszy słojków ...* II s. 33. Tego typu form jest w tekście 22.

Participium praeteriti activi na *-ł* występuje w tekście misterium w odmianie złożonej: *Ale i w grobie umarłym* II 14, *By zmarłym na ziemi leżeć!* III 20, *Jako zmarli na ziemię padli* III 124, *Oglądaj syna mojego z weselim zmartwychwstałego* IV 470, *Co szukacie żywiącego z umarłymi?* V s. 82, *Miedzy drugimi zmarłymi?* V 54.

Participia passivi

Imiesłowy biernie tworzone były albo za pomocą przyrostka *-n-*, albo *-t-*. Większość stanowią imiesłowy z przyrostkiem *-n-*, które mogą występować w odmianie prostej (8 razy), np. *O, bądźże pochwalon, Panie* VI 193, *...który rzeczon Niedowiarek* VI s. 111, *... by Syn Człowieczy był wydan w ręce ludzi grzesznych, i był ukrzyżowan* V s. 82 lub złożonej (45 razy), np. *W Panu Bogu zgromadzeni* Prolog. 4, *Krzyżem napieczętowaną* IV 32, *Swym wybranym raj wieczny da* IV 147, *Ufarbowaną przez mą krew?* IV 164, *Jam ci jest on obiecany* IV 285, *Wam od Boga naznaczony* IV 286, *Bądźcie pozdrowione* V s. 91. Znajdziemy w tekście imiesłowy na *-n-*, które współcześnie tworzone są przyrostkiem *-t-*, a mianowicie: *Przyszedł tedy Jezus drzwiami zamknionemi ...* VI s. 112, *...a drzwi były zamknięte* VI s. 107. Z przyrostkiem *-t-* pojawiły się w tekście tylko 2 imiesłowy biernie w odmianie złożonej: *Kiedy z piekła byli więzi* Prolog. 24, *...gdzie ma być stolik przykryty obruskiem* VI s. 105.

Z imiesłowem biernym pozostają w związku formy nieosobowe czasu przeszłego zakończone na *-no*, *-to*. Ze stanowiska historycznego są to formy Nom. sg. rodzaju nijakiego — dziś funkcjonalnie związane z 3 os. lmn.²⁹ A oto

²⁹ Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbanczyk, *Gramatyka historyczna...*, s. 387.

przykłady z tekstu: ...*aby strzeżono grobu* I s. 15, *W ogrodzie w grobie włożono* // *I kamieniem założono* I 21-22, *Którego nam umęczono* // *I do grobu pochowano* II 9-10, *Kości w tobie podruzgano*, // *Gdy cię na krzyżu wieszano* IV 435-436, *Który do drzwi przywalono* V 19, *Gdzie go położono*, // *Kiedy go z krzyża złożono* V 65-66, ...*co rzeczono jest* ... V s. 87. Takich form jest w tekście 18, zaś form zakończonych na *-to* tylko 4, np. ... *iż wzięto Pana mego* V s. 87, *Awo wzięto Pana mojego* V 95, *Otóż go już z krzyża zjęto* I 19.

Dualis

W tekście znaleźć można formy dualne czasowników z końcówką 1 os. liczby podwójnej. Dualis pojawia się czterokrotnie w formach trybu oznajmującego, np. *Atoli sobie gadawa*, // *Jeden drugiego pyta* VI 67-68, *Awo mawa bochnek chleba* VI 133; tylko dwukrotnie występuje końcówka *-wa* w trybie rozkazującym: *A cóż mawa czynić? Wstańwa* // *Do Jeruzalem się wróćwa* VI 151-152. Formy dualne są tu uzasadnione semantycznie, gdyż dotyczą dwóch rozmówców: Łukasza i Kleofasa. Formy liczby podwójnej w XVI w. uznać należy za archaiczne, a z pewnością za nieliterackie³⁰.

Wnioski i uwagi końcowe

System fonetyczny Mikołaja z Wilkowiecka mieści się w całości w normach języka literackiego XVI w.³¹. Z cech fonetycznych wymienić należy przede wszystkim brak mazurzenia, wielkopolskie rozgraniczenie nosówek *ę* i *ą* — beznosówkowa wymowa pojawia się tylko dwukrotnie, w wyrazach *miedzy* i *paszczeka*, które występują w misterium w postaci pierwotnej, mimo że w XVI w. pojawiają się już warianty tych wyrazów z nosówką.

W zakresie alternacji samogłoskowych *è : ò*, *ê : à*, *ẹ : ą* stwierdzić należy występowanie form przegłoszonych, jak i takich, w których do przegłosu nie doszło, np. *Piotr//Pietrze*, *siostry//siestrzyce*, *siestrzyczki*, *opowiadać//opowiedać*.

Pśl. **i* po spółgłoskach stwardniałych bezwyjątkowo przeszło w *y*, np. *rzeczy*, *drudzy*. W zakresie grup *el*, *eł* odnotować należy tylko jedną formę o rozszerzonej wymowie, a mianowicie liczebnik nieokreślony *kielka*, poza tym zawsze *il*, *ił*; grupy *i,y + N // eN* występują w misterium w obocznych wariantach, np. *drugimi // drugiem*, *uczynimy // namówiemy*, co wskazywałoby na stosowanie się zarówno do norm literackich, jak i lokalnych, małopolsko-mazowieckich³². Grupy *kr // chr*, *krz // chrz* również realizowane są zgodnie z normą staropolską. Mikołaj z Wilkowiecka częściej posługuje się starszym *kr*: *Krystus* (trzykrotnie tylko użył nowszego *chr*) i wyłącznie starszym *krz*: *krześcijanie*.

³⁰ Por. ibidem, s. 366.

³¹ Por. S. R o s p o n d, *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, Wrocław 1949.

³² Por. S. R o s p o n d, *Język i artyzm...*, s. 67.

Wymienić należy także zaznaczanie miękkości spółgłosek wargowych w wyrazach *kręw*, *chorągiew*, *nakupmy*, co zgodne jest z normą polszczyzny szesnastowiecznej. Psł grupa **sr* realizowana jest w misterium jako *śrz*, zaś grupa **zr* jako *jrz* // *jźrz*, a więc zgodnie z normami starszymi znajdziemy odpowiednio *śrzodek*, *obejźrzawszy*, ale i nowsze *obejrzawszy*.

Z innych cech fonetycznych, które wystąpiły w *Historii o chwalebny Zmartwychwstaniu Pańskim*, wymienić należy wymianę *g > j* przed *e*: *Ewangelija*, przejście grupy *dl > ł*: *garło*, twarde *n* w rzeczowniku *lancuch* (pożyczka z języka niemieckiego), *ł* w wyrazie *łśniący*, podwojone gwarowe *ł* w przymiotniku *biały*, palatalne *z* w czasowniku *roźlać*, prefiksalne i przyimkowe *s(e)*-pojawia się tylko w wyrazie *smiłowanie*, poza tym zawsze występuje nowsze *z(e)*-. Warto jeszcze wspomnieć o archaicznych postaciach fonetycznych niektórych wyrazów, do których zaliczyć należy: *zjąć* – *zejmować*, *lutować*, *smętny* – *smęcić się* // *smucić się*, *mieśce* – *mieśca* // *miejsca*, *ocieć* // *ojce*, *uczciwi* // *ućciwi*, *szczedł*, *przeczetł*, *przyszcie*. Czasownik *pójść* i pokrewne występuje w formie kontrahowanej i niekontrahowanej, a więc *pódźmy*, *wnidzie*, *przydzie*, *przyszcie* // *odejda*, *przyjda*. Jak widać autor często wymiennie stosuje starsze i nowsze formy, co świadczyłoby, że system fonetyczny języka polskiego nie był jeszcze w XVI w. ściśle znormalizowany.

System deklinacyjny i koniugacyjny Mikołaja z Wilkowiecka mieści się w normach języka literackiego XVI w.

W zakresie fleksji rzeczowników warto zwrócić uwagę na kilka zagadnień. W Gen. sg. rzeczowników żeńskich samogłoskowych nie pojawiła się końcówka *-i* przejęta na wzór żeńskich spółgłoskowych, a używana przez Jana Kochanowskiego. Występują tu natomiast zakończenia *-y* dla twar-dotematowych, *-e* // *-ej* dla odmiany miękkiej. Rzeczowniki męskie przybierają odpowiednio końcówki *-a* // *-u*. Repartycja tych końcówek zgodna jest w zasadzie z normami współczesnej polszczyzny, poza formami *z lasa*, *doma*, *pokoja*, *do szczęta*. W Dat. sg. rzeczowniki męskie przybierają obocznie zakończenia *-u* // *-owi* zgodne z normą staropolską i współczesną, jedynie rzeczownik *człowiek* ma pierwotną końcówkę *-u*: *człowieku*. W Instr. sg. przy rzeczownikach nijakich zakończonych w Nom. sg. na *-bje* pojawia się starsza końcówka *-im*. W Loc. sg. w odmianie rzeczowników męskich występują archaiczne formy typu *o Bodze*, *o Panie*, niemniej jednak repartycja końcówek *-e* // *-u* w pozostałych rzeczownikach jest nowoczesna i nie odbiega od norm współczesnej polszczyzny literackiej. Poza tym doszukać się można w tekście misterium przy rzeczownikach żeńskich form Voc. sg. = Nom. sg., a mianowicie *Maryja!*, *panie starosta!*. W Nom. pl. rzeczowników męskich żywotnych występują obocznie końcówki *-i* // *-owie* // *-e*, dla nieżywotnych pojawia się zakończenie *-y* (z Acc. pl.). Odstępstwo od współczesnej normy stanowią formy *biskupowie*, *Żydowie*, *stanowie* (dziś *-i* lub *-y*) oraz *stróżowie*, *faryżuszowie* (dziś *-e*), które jednak zgodne są ze stanem polszczyzny szesnastowiecznej. Gen. pl. dla rzeczowników męskich kończy się najczęściej na *-ów*. Wyrazistość tej końcówki fleksyjnej spowodowała, że po-

jawiała się ona nawet w odmianie nijakiej: *pieklów*. W Dat. pl. ustaliła się dla wszystkich rodzajów końcówka *-om*, ale odnotować należy dwie formy ze starą końcówką żeńską *-am*: *Maryjam*, *Waszmościam*, poza tym zawsze *-om*. W Acc. pl. rzeczowników męskoosobowych występują tylko końcówki dawnego biernika, a nie dopełniacza, a więc formy typu *mnichy*, *popy*, *pany*, *chłopy*, *Proroki*, *ojce*, *żołnierze*. W Instr. pl. zasadniczo panuje upowszechniona końcówka *-ami*, choć wskazać można formy starsze z zakończeniem *-y*: *słowy*, *pieniędzy*. W Loc. pl. ustaliła się w XVI w. dla wszystkich rodzajów wspólna końcówka *-ach*, niemniej odnajdziemy w tekście rzeczowniki męskie z końcówką pierwotną *-ech*: *ogrodziech*, *prorocech*, *klasztorzach*, *dworzach*. Nie wystąpiła natomiast ani razu końcówka-nowotwór *-och*.

Odmiana przymiotników zgodna jest z normami polszczyzny XVI w. i współczesnej. Na uwagę zasługuje kilka form. W Nom.-Acc.-Voc. sg. przymiotniki nijakie przybierają zasadniczo końcówkę *-e*, raz tylko (w Acc.) pojawiła się końcówka dawnej odmiany twar-dotematowej *-o*: *Jezusowo*. W Acc. pl. przymiotniki wszystkich trzech rodzajów zakończone są na *-e*, a zatem brak jest form, w których przymiotniki odnoszące się do rzeczowników męskoosobowych przyjmują zakończenia dopełniacza; w tekście występują tylko formy typu *nieślawnie żołnierze*, *stróże dobre*, *święte proroki*. Na uwagę zasługuje też stara końcówka Nom. pl. odmiany żeńskiej twar-dotematowej *-y*: *gotowy*.

W zakresie fleksji zaimków stwierdzić należy, że zaimki osobowe i zwrotny występują tylko w postaci nosówkowej, zarówno po czasowniku, jak i po przyimku. Enklityki zaimkowe *mię cię* znajdują się najczęściej przed czasownikiem. Zaimek *on* w Acc. sg. pojawia się w archaicznej postaci *ji* lub *-ń* po przyimku, zaś zaimki żeńskie przybierają w omawianym przypadku końcówkę *-ę* z wyjątkiem zaimka *ją*. W Acc. pl. dla zaimków łączących się składniowo z rzeczownikiem męskoosobowym, tak jak przy odmianie przymiotników, pojawia się końcówka starego biernika *-e*, zaś dla odmiany żeńskiej twar-dotematowej pierwotne *-y*. Warto wspomnieć jeszcze o formach dualnych zaimków typu *nama*, *naju*.

Spośród form fleksyjnych czasowników odnotować należy występowanie w 1 os. pl. obocznych końcówek *-m* // *-my*, z przewagą tej ostatniej. Tryb rozkazujący Mikołaj z Wilkowiecka tworzy zasadniczo bez użycia przyrostka *-i*, niemniej jednak w 12 formach pojawiła się stara postać rozkaznika typu *strzeży*, *włóży*, *leży*, *wyjrzy*, *spomni*. Conditionalis występuje z końcówką *-bych*, *-bychmy*. W 3 pl. w miejsce pierwotnego *bychą* występuje nowsze *by*. Perfectum powstaje z imiesłowu przeszłego czynnego drugiego i słowa posiłkowego, które przekształca się w odpowiednie końcówki fleksyjne. W tekście misterium odnajdziemy archaiczne formy typu *stało się jest*, *uweselili się są*, a więc w 3 os. sg. i pl. występuje słowo posiłkowe, które w tych formach osobowych w języku literackim XVI w. zanikło. W 1 os. pl. pojawiają się oboczne końcówki *-smy* // *-chmy*. Ta ostania ma charakter gwarowy. W tekście *Historyi* występują też formy plusquamperfectum typu *położono było*, *szli byli*. Imiesłowu tworzone są zasad-

niczo tak jak we współczesnym języku literackim. Na uwagę zasługuje tylko imiesłów nieodmienny z archaiczną końcówką *-ęcy: będący*. Archaiczne są także formy liczby podwójnej typu *gadawa, pytawa, wstańwa, wróćwa się*.

Analizując język *Historyi o chwalebnyim Zmartwychwstaniu Pańskim* nasuwa się pytanie: jak to się dzieje, że autor obok form nowszych, a nawet nowocześniejszych w XVI w. używa tak wielu archaizmów fonetycznych czy fleksyjnych, np. plusquamperfectum, słowo posiłkowe w 3 osobie liczby pojedynczej i mnogiej czasu przeszłego złożonego, formy liczby podwójnej. Jedyną rozsądną odpowiedzią jest ta, iż wprowadzenie archaizmów było świadomym zabiegiem stylizacyjnym, mającym służyć uwzniośleniu przedstawianych na scenie wydarzeń — zmartwychwstanie Chrystusa to w Kościele katolickim bardzo ważne wydarzenie — bo trudno chyba posądzać częstochowskiego zakonnika o nieznaną jomość norm języka literackiego swych czasów.

Bibliografia

- Bańkowski A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I: A – K, Warszawa 2000.
- Bodnarowska J., *Problematyka doboru końcówek –a //–u w dopełniaczu lp. rzeczowników męskich*, „*Język Polski*” XLII, s. 29 – 49.
- Jędrzejewska M. i Szober Z., *Przedrostki stopnia najwyższego na- i naj- w dawnej polszczyźnie i dzisiejszych gwarach*, „*Język Polski*” XXXI, z. 4, s. 155 – 158.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. 1, Warszawa 1955.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, wyd. VIII, Warszawa 2002.
- Mayenowa R., *O języku poezji Jana Kochanowskiego*, Kraków 1983.
- Mikołaj z Wilkowiecka, *Historyja o chwalebnyim Zmartwychwstaniu Pańskim*, opracował Jan Okoń, BN seria I nr 201, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971.
- Mikołajtis J., *Historia literatury Ziemi Częstochowskiej*, Częstochowa 1982.
- Obrębska A., *O podstawach rozróżniania formy prostej i złożonej przymiotników*, „*Język Polski*” XVII 1932, z. 4, s. 109 – 115.
- Okoń J., *Twórca polskiego misterium – Mikołaj z Wilkowiecka*, [w:] *Pisarze staropolscy: Sylwetki*, t. 2, pod red. S. Grzeszczuka, Warszawa 1997.
- Rospond S., *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, Wrocław 1949.
- Rospond S., *Język i artyzm Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961.
- Rospond S., *Kościół w dziejach języka polskiego*, Wrocław 1985.
- Sławski F., *Kilka uwag o miejscu enklityki w języku polskim*, „*Język Polski*” LXXVI 1996, z. 4 – 5, s. 242 – 247.
- Słoński S., *O języku Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1949.
- Stieber Z., *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, „*Pa-miętnik Literacki*” XLIII 1952, z. 3 – 4, s. 917 – 932.

Urbańczyk S., *Jaką polszczyzną mówił Jan Kochanowski i jego rówieśnicy*, [w:] *O języku poetyckim Jana Kochanowskiego. Wybór artykułów z „Języka Polskiego”*, Kraków 1984, s. 5 – 15.

Wykaz skrótów

Acc.	Accusativus
Dat.	Dativus
fem.	femininum
Gen.	Genetivus
Istr.	Instrumentalis
Loc.	Locativus
masc.	masculinum
męskoos.	męskoosobowy
neutr.	neutrum
Nom.	Nominativus
p.	porównaj
pl.	pluralis
psł.	prasłowiańskie
sg.	singularis
stp.	staropolskie
Voc.	Vocativus